

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Проблеми історії України нового та новітнього часу

А. М. КРУГЛАШОВ (Чернівці)

Політична етика Михайла Драгоманова (теоретичні аспекти)

Політична етика — найважливіший критерій, за яким можна визначити характер, спрямування і можливі наслідки суспільних та політичних рухів. Особливого значення питання співвідношення моралі і політики набувають у переломні, кризові епохи, в час радикальної зміни духовних орієнтирів, масових рухів, політичних переворотів, нарешті, соціально-економічних трансформацій. Відповідь на питання — кому буде належати влада — навряд чи завжди залежить від продекларованих етичних цінностей. Але визначення меж використання влади, дійсні способи реалізації цілей політиків значною мірою залежать, а нерідко безпосередньо визначаються рівнем етичної свідомості лідерів, загальним станом політичної культури учасників суспільних процесів.

Михайло Петрович Драгоманов — один з провідних ідеологів, теоретиків і, частково, організаторів українського національного руху — діяв у той час, коли історія Європи наближалася до критичних поворотів і політика переставала бути справою привілейованих соціальних груп, справляючи дедалі більший вплив на різноманітні сфери людського буття. Включення у політичну діяльність інтелігенції, її намагання отримати масову підтримку відкривали нові канали для політичної творчості, актуалізували питання про цілі, завдання і засоби політичної боротьби. Офіційна етика, ідеологія правлячих імперських режимів дедалі менше задовольняла нові суспільні запити. Соціальні і національні ідеологи пропонували у різноманітних варіаціях альтернативні до існуючого ладу проекти, апелювали до "справжніх" людських цінностей, які, на їх думку, не були і не могли бути захищені офіційною владою. Формувалась і ширилась "культура опозиційності", активніше заявляли про свої права та інтереси національні рухи. На роль творців найкращого майбутнього претендували представники різних революційних організацій.

В умовах дискредитації або, принаймні, зростаючого невдоволення політичними режимами Російської імперії і, меншою мірою, Австро-Угорщини перед українською інтелігенцією постала ціла низка запитань, а серед них і про моральну "легітимізацію" національно-культурних і політичних прагнень, про вибір засобів до втілення цих прагнень у життя, про бажане і небажане для національної моральності, про прийнятне і неприпустиме у поведінці членів національного табору. Ці питання мали як важливе теоретичне, так і неабияке практичне значення. Без їх розв'язання неможливо було ні заявити про особливості і сенс українського руху, ні мобілізувати під його прапори співвітчизників, ні визначити, якою дорогою і з ким прямувати до досягнення національних цілей.

На ці питання намагався дати відповідь і М. П. Драгоманов. Специфіка формування його поглядів на політичну етику полягає в тому, що він змушений був не лише розмірковувати, теоретично визначати моральні орієнтири для національного руху, а й брати безпосередню участь у практичній діяльності українських громадських організацій, у російському революційному русі, у спільних проектах політичних діячів різних народів Центрально-Східної Європи. Різномісність його теоретичних зацікавлень залишила по собі вагомий друкований і рукописний спадщину, а його участь у реальній політичній практиці призводила до ситуації "перманентного" етичного вибору і водночас конфлікту. Відтак М. П. Драгоманов цілком справедливо може вважатися одним з найяскравіших українських мислителів серед тих, які зверталися до проблем політичної етики і разом з цим були певним прикладом етичної поведінки для своїх послідовників і однодумців. Оскільки ж як в Україні, так і за її межами діяльність Михайла Петровича мала не лише прихильників, а й відвертих ворогів, його особиста моральна позиція, його погляди на етичні аспекти політичної діяльності знаходили певний відгук в оцінках і критичних виступах сучасників.

Запропонована стаття є спробою аналізу основних теоретичних аспектів політичної етики Драгоманова.

Історико-філософські засади поглядів М. Драгоманова на політичну етику

З початку своєї діяльності як науковця, викладача, публіциста і активіста Київської Старої "Громади" Драгоманов звертав увагу на проблеми етики, на місце моралі у системі людських відносин, на політичну поведінку історичних діячів. Поділяючи погляди західноєвропейських філософських шкіл, насамперед раціоналізму і позитивізму, Драгоманов уже в ранніх

своїх творах стверджував: "Як тільки людство вийшло з первісно-дикого стану, то стало усвідомлювати певний моральний ідеал, який був відправним пунктом для оцінки сучасності, минулого і майбутнього, тобто ембріоном і філософією історії" ¹. Сам Драгоманов не брався формулювати зміст морального ідеалу людства у різні епохи його історії. Проте міркуваннями над пошуками такого ідеалу різними цивілізаціями пронизані його історичні, фольклорні наукові розвідки та пізніші науково-популярні праці. Останні він почав видавати ще перед еміграцією у Києві, а з особливою плідністю працював над ними наприкінці свого життя, призначаючи їх для потреб просвіти галицьких і буковинських селян та робітників.

Як громадський діяч, серед найважливіших рис людської етики Драгоманов на перше місце ставив потребу в суспільній солідарності, взаємодопомозі та підтримці. "Вироб такої солідарності — справа не легка, — зазначав він. — Вона потребує перш усього розуму досить сильного і сміливого, щоб він міг поглянути на діло без усяких упереджень, вільно від усяких споминів історичних і від теперішніх зріслих на історичному ґрунті інституцій, почастних інтересів, звичок і інстинктів, а також і від теперішньої опозиції їм, котра часто єсть тільки копією з status-quo, до котрої лишень поставлено плюс замість мінус" ². Очевидно, відчуваючи у собі здатність саме до такого погляду на історію людства, Драгоманов неодноразово пропонував своє бачення еволюції суспільної моралі, значення тих чи інших чинників у етичному розвитку окремих цивілізацій та народів.

Загальний погляд на розвиток людства у Драгоманова відрізнявся відчутним оптимізмом. Він неодноразово в різних творах наголошував на дієвості людського прогресу, на спрямованості розвитку людства від гіршого до кращого: "І хоча тепер ще багато треба праці, аби всі люди жили щасливі, та все-таки придивляючись, як живуть різні народи на світі, і читаючи, як вони гинули від найдавніших часів аж до наших, побачимо, що в життю людським іде поступ до ліпшого. З сего просвічені люди виводять надію, що колись то буде добре всім жити на землі" ³. Висловлюючи не так переконання, як надію на краще, Драгоманов вірив, що тільки така надія може "освітити" дорогу в майбутнє, підтримати у скрутні часи сьогодення і не дати занепасти духом серед тих тудишів, якими переповнене життя будь-якої людини, а тим більше пересічного його сучасника-світчизника.

Окрім ствердження загального переконання у просуванні до щасливіших часів, він намагався показати, в який спосіб можна наблизити такі часи і що саме для цього слід робити. "Науки і умілості, навичка думати про правду і почувати прекрасне роблять людей інакшими і ліпшими, підбивають людей до того, аби думати не тільки про себе самих, але й про других, виробляють поступ людських звичаїв і норівів, поступ громадської справедливості, — писав він. — Чим далі, все більше стає людей, котрі готові навіть самі терпіти, аби завести справедливість у громаді, та й іншими способами поліпшити долю других, і при тім не ждуть за те для себе ніякої заплати ані на сім, ані на тім світі" ⁴.

Наука і мистецтво не здавалися навіть їх популяризатору бездоганними засобами етичного поступу людства. Але він визнавав: "Наука, хоч і не зразу доводить людей до правди, хоч по дорозі дає людям і помилки, а іноді і горе, та лишень пробою та взаємною наукою люде доходять до правди" ⁵. Втім, роль науки як духовного провідника, за Драгомановим, є порівняно новим явищем в історії, більше того, не в усі часи вона була спроможна ефективно виконувати свою світоглядну, етично-спрямовуючу функцію. Вчений наголошував: "Філософи вважали, що людей треба так

виховувати, аби вони робили по правді і відверталися від неправди, щоби там з ними не було на сім, чи на тім світі. Але філософська наука, котра опиралася лише на розум, розходилася межи людьми помалу. А наука християнська, котра опиралася на проповідь про рай і пекло, була приступна і для найменше просвічених, для найгрубіших людей" ⁶.

Релігійна модель впливу на поведінку людей особливо привертала увагу Драгоманова. І за цим було не лише абстрактно-наукове зацікавлення, вираз позитивістського ставлення вченого до проблем релігії. Якщо врахувати, що більшість популярних драгоманівських видань писалися для потреб поширення радикальної політичної програми в Галичині та Буковині, а вже через них — на підросійську Україну, то творення національної концепції політичної етики, визначення того, хто саме є її носієм, було одним з першочергових завдань. На думку Драгоманова, ні офіційна релігія правлячих католицьких і православних церков, ні її традиційний носій — підконтрольне правлячим режимам духовенство — не могли стати спрямовуючими для нового етапу українського руху. Це завдання мала виконати нова, світська інтелігенція, освічена відповідно до західних наукових стандартів, політичне мобільна і здатна бути провідником українських селян і міщан. Звідси походило його бажання відсторонити від морального впливу на українську громаду духовенство, звідси ж постають його спроби поширити протестантську етику та організацію в Україні.

Без врахування таких національно-політичних орієнтирів Драгоманова важко зрозуміти його увагу до проблем формування християнства та інших світових релігій, його надзвичайно активну публіцистичну і публікаційну активність у часи піднесення діяльності Русько-української радикальної партії.

Дезінтегроване українське суспільство (за державно-політичними, конфесійними та культурними ознаками) передусім потребувало консолідації, можна навіть сказати "соціальної реконструкції", тобто подолання тих численних "розламів" у загальнонаціональному бутті, які перешкоджали навіть поміркованій культурницькій діяльності і робили більш аніж обмеженими можливості загальноукраїнської політичної дії. Звідси, як уже зазначалося, особливий наголос Драгоманова на потребі, пріоритетності, особливій значущості суспільної солідарності. Тому важливо було підтвердити, що зусилля українських діячів не марні, вони потрібні, вони обгрунтовано відповідають як національним потребам, так і "вимогам" всесвітнього прогресу. З таким "союзником", як всесвітній поступ, можна було б сміливо братися до справ на будь-яких ділянках національного розвитку. Драгоманов зазначав: "В історії очевидний зріст солідарності людей од роду-племени до націй-держав і далі до людськості. Зріст цей іде не тільки через самий поступ і інтелекту, і моралі, або через поступенну зміну "жизнеописаній", а й через зріст матеріальних інтересів, при чому поступові помагають навіть хижі інстинкти людей (Sic! — А. К.), бо люди все ж таки звірі, і те, що ми звемо гуманністю, не єсть їх первісне, істотне, а вироста тільки помалу" ⁷.

Гуманність як продукт поступового і далеко не безперервного розвитку цивілізації була надто тендітним створінням, щоб у розв'язанні матеріальних і духовних проблем життя покладатися виключно на неї. Характерно, що Драгоманов наголошував на особливій ролі національної держави як гаранта і головного інституту захисту основних людських потреб, у тому числі охоронця суспільної моральності. Полемізуючи з ідейними анархістами та іншими критиками "державності" як аморальної установи, зокрема з Л.М. Толстим, М. П. Драгоманов наголошував: "Річ у тім, що який би не був початок держав, які б не були їх неправди, — а все таки

державні Інституції стали тепер акумуляторами і колективною думкою і волі, котра мусить же принаймні касувати неправду, коли вона признана за таку більшістю хоч найбільше освічених людей, коли не всією державною людністю. В державах вільних, таких як Швейцарія або Англія, така колективна думка швидче може скупчитись у парламентах, ніж у самодержавних монархіях, а Толстой одним махом б'є і парламенти і царів" ⁸.

Проте більшість українців жила в країні, де парламентський устрій і вплив освічених і гуманних громадян на суспільну думку і державну політику все ще був тільки мрією і віддаленим майбутнім. Та й в Австро-Угорщині демократична політична культура щойно починала набувати суспільного значення. У цих умовах Драгоманов звертався до розгляду історичного досвіду країн, які мали багато спільного з Російською імперською державністю. Спільного в тому числі і в приреченості на загибель. А в "приреченості" Росії, як і інших імперій, на розпад він не мав жодного сумніву.

Наприклад, змальовуючи пізній імперський Рим, Драгоманов проводить прозорі паралелі з можливою майбутністю революційної Росії. "Кожний новий порядок виникає у наслідок боротьби інтересів. Але ця боротьба інтересів може освітлюватися ясним усвідомленням ідеалів; тоді вона буде боротьбою ідей на ґрунті інтересів; тоді і на чолі партій, що борються, стануть ідеалісти, люди з прямо і чесно поставленими прапорами. Якщо ж боротьба інтересів іде в суспільстві малоосвіченому і грубому, якщо класи пригнічені мають мало спільного з класами пануючими, якщо поміж ними існує національна різниця, причому інколи переможені національності розумово вище переможців, якщо минуле пануючих класів є тільки егоїстична експлуатація кожного, хто слабший, якщо тому всякий поступ вперед буде різко підривати егоїстичні інтереси пануючих, а низький рівень їх розвитку посилює консерватизм стародумством, — тоді боротьба набере характеру громадянських, а то й національних війн, рух вперед відбудеться не за посередництвом широких реформ, а через відкриті поступки окремим інтересам", — робить висновок Драгоманов. Тому, на його думку, "політичні діячі в такій боротьбі будуть агітатори, честолюбці, безчесно експлуатуючі на власну користь потреби класів, які домагаються прав..."⁹. Він також робив незаперечний і лаконічний (останнє йому вдавалося не завжди) висновок-застереження: "Розвиток марнославства, розвиток особистості (політичного лідера. — *А. К.*), при політичній нерозвинутості мас, завжди перебирає брудні форми" ¹⁰. З цим спостереженням Драгоманова про рівень політичної культури у "перехідних суспільствах", висловленим в його ранній академічній розвідці, важко не погодитись.

Політичні процеси, що в них брав участь Драгоманов, і пізніший досвід розпаду Центрально-Східноєвропейських імперій підтвердили і навіть значно випередили за масштабом трагізму його передбачення як розмахом нехтування гуманістичними вартостями, так і цінністю людського життя загалом.

Етика і політика: цілі і засоби

Філософсько-історичні розмірковування Драгоманова не завжди мали виразного адресата, хоч і були переважно спрямовані на з'ясування найбільш актуальних для того (і не тільки) часу суспільно-політичних проблем. Але в тих його працях, які торкалися "поточної політики", розглядали вузлові проблеми розгортання українського, російського та польського визвольних рухів, питань зовнішньої і внутрішньої політики Росії, Австро-Угор-

щини, Німеччини тощо, — тема "політика і етика" займала постійне і важливе місце. Для Драгоманова — громадського діяча і науковця, етика була насамперед найвірнішим засобом оцінки "якості" спрямування і можливих наслідків політичного процесу. Аналізуючи етичний компонент сучасних йому політичних процесів, дії їх учасників, Драгоманов орієнтувався сам і прагнув орієнтувати своїх земляків, читачів і кореспондентів у тому розмаїтті подій, на яке була так багата друга половина XIX ст.

До яких би тем не звертався Драгоманов — доля освіти та шкільництва в Україні, становище земств та їх політичний потенціал, політика царату стосовно неросійських національностей, ситуація в Європі крізь призму протистояння імперських амбіцій, — майже всюди він знаходив за можливе і доречне висловити етичну оцінку процесів, які аналізував. І, як правило, такий спосіб аналізу в поєднанні з гострим публіцистичним пером, глибокою науковою ерудицією і допитливим інтелектом ученого давали плідний результат. Він не був новатором у використанні етики як критерію оцінки політики, не всі його судження можна назвати оригінальними. Проте як послідовність, доречність, так і системність включення етичного компонента до політичного аналізу відрізняють Драгоманова від багатьох його сучасників і роблять його теоретичну спадщину в цьому відношенні унікальною — у масштабах української політичної традиції і цілком помітною — у вимірах російської та східноєвропейської політичної думки XIX ст.

Найбільше насиченими роздумами про співвідношення етики і політики були праці Драгоманова, які побачили світ наприкінці 70-х — на початку 80-х років XIX ст. на сторінках російських, українських, сербських і західноєвропейських видань, а також у двох видавничих проектах, пов'язаних головним чином з Драгомановим. Йдеться про український часопис "Громада" і російське видання "Вольное Слово", що виходили у Швейцарії. Спостерігаючи за розвитком так званої Балканської кризи, Михайло Петрович поділяв очікування тих суспільних кіл, які вважали, що національно-визвольні рухи балканських народів повинні стати початком радикальних перетворень і в межах Російської імперії. Тому "фокусом" драгоманівської публіцистики стає порівняння очікувань і устремлінь народів Балкан, прогресивних кіл Російської імперії та офіційної політики Петербурга, як і інших столиць "зацікавлених держав Європи". Висловлюючи справедливе переконання в тому, що для визволення інших від неволі треба бути вільним самому (маючи на увазі протиріччя зовнішньополітичної ролі Росії з її становищем "північної копії" Туреччини), Драгоманов сформулював своє універсальне "етичне кредо" в оцінці будь-яких політичних заходів: "Свіжу, нову, чисту справу треба і ставити на свіжий ґрунт, доводити чистими аргументами, а не підлагоджуватися до застарілих, часто патологічних інстинктів". І хоч у цьому випадку мова йшла про застарілий загарбницький інстинкт "турків петербурзьких", загальне гасло — назва драгоманівської статті — стає одним з широко відомих афоризмів у політичному лексиконі його сучасників: "Чиста справа потребує чистих засобів" ¹. Цим переконанням пройняті пізніші твори, епістолярна спадщина та й практична діяльність Драгоманова. "Чистота засобів" була для нього найвірнішою запорукою чистоти справи і показником особистої порядності людей, які бралися відстоювати ті чи інші політичні цілі.

Проте цей заклик до "чистоти", етичності, моральності у політиці, як тоді, так нерідко і тепер, може видаватися моральною сентенцією, максимумом, що прикрашає пропаганду, але мало значить у світі "реальної політики". Над Драгомановим тяжіла загроза перетворитися на ідеаліс-

тичного Дон Кіхота в політиці або на абстрактного моралізатора, який маніпулює тими чи іншими риторичними засобами, свідомий їх практичної маловартості. Усвідомлюючи обидві небезпеки, він намагався бути і в слові, і в ділі підтвердженням щирості своїх переконань, більше того, дійсної можливості та необхідності дотримання раз сформульованих етичних принципів.

Для сучасників Драгоманова втіленням "зла", нерідко абсолютного, була "офіційна етика", етика подвійної моралі (однієї — для публіки, іншої — для "сімейного кола"), брехні і підступності, інтриг і пристосовництва, хабарництва і казнокрадства тощо. Для тих, хто не мирився з офіційним режимом, нерідко не існувало іншого вибору як "розривати" з усім, що цей офіційний світ уособлював. "Абсолютність зла" пануючих класів, аморальність правлячих режимів ставали не тільки "аксіомою", а й моральним обов'язком боротися зі злом, який вони породжують і підтримують, боротися "не на життя, а на смерть", до повної перемоги. Відтак, виникала нездоланна спокуса відчутти себе носіями найвищої, жертвовної та "святої" етики революційного порятунку людства. Етики, що вимагала готовності вмерти за інших в ім'я їх спасіння, але водночас пробачала, навіть передбачала легкість у пожертвуванні іншими і вже, поза всяким сумнівом, "звичайною людською мораллю" і моральністю (особливо, якщо проголосити цю мораль класовою, буржуазною, нарешті міщанською і так далі). Революціонери різних гатунків, у тому числі представники радикальних течій національних рухів, нерідко прямо чи завуальовано погоджувалися з відомим макіавеллістсько-єзуїтським принципом: "Мета виправдовує засоби". Принадність досягнення "благородної мети" за будь-яку ціну, виправдання своїх дій "величчю мети" — були і поки що залишаються найбільшим випробуванням політика. А сама політика, з морального боку, є нічим іншим як вибором поміж метою і засобами, між етичністю і функціональними резонами, нарешті, між моральним імперативом і політичною доцільністю.

Драгоманов намагався не відступати від свого етичного вибору і прагнув усебічно обґрунтувати слушність такого підходу в різних, у тому числі "раціональних категоріях". Ось лиш один з таких характерних пасажів з його листа до М. Ковалевського: "Принципу "Мета виправдовує засоби" не визнавав і не визнаю. Він просто не практичний для людей з ідеями, тому що відкриває свободу правдивим, професійним пройдисвітам, а оскільки ці останні майстерніші у застосуванні одного принципу, ніж ідеологи, то й лишають їх у дурнях"¹². Дещо курйозна аргументація була наслідком не лише особистих побоювань Драгоманова того, що "ідеолог" може бути "пошитим у дурні" спритними пройдисвітами (котрих справді не бракувало в будь-якому русі). Вона посилювалася тим враженням, яке Драгоманов виніс з праці над Бакунінськими матеріалами, його листуванням і тією сумнівною роллю, яку цей відомий теоретик анархізму відіграв у сумнозвісній "Нечаєвській справі". Приводів для роздумів ця справа давала більш ніж достатньо, і Драгоманов щиро сподівався, що публікація названих документів з його розгорнутими коментарями може стати свого роду "імунізацією" української і російської молоді від вірулентної пошесті революційного макіавеллізму¹³. (Тому, хто зацікавлений детальніше ознайомитися з поглядами Драгоманова на Бакунінсько-Нечаєвську співпрацю, рекомендуємо це видання, яке і досі не втратило історико-історіографічного значення для дослідників російського революційного руху).

Негативне ставлення Драгоманова до "виправдання засобів метою" стосувалося різних ситуацій і практично не мало винятків. Не сама тільки "раціональна" занепокоєність наслідками застосування такого принципу,

а й його антигуманізм відштовхували українського мислителя і громадського діяча від людей, що ним керувалися. З численних прикладів доречно навести хоча б один. У 1873 р. російський уряд, висуваючи різні (здебільшого нічим не обгрунтовані) звинувачення стосовно дівчат, які виїхали з Росії для навчання за кордоном, зажадав їх негайного повернення додому, загрожуючи різними санкціями в разі непослуху. Цей крок російського уряду викликав обурення Драгоманова. За офіційною версією, уряд виявляв "батьківський клопіт" про порятунок дівочих душ від розтління революційною крамолою. Побоюючись, що з Швейцарії молоді випускниці вищих учбових закладів повернуться не тільки з дипломами лікарів, педагогів та юристів, а й з революційними, соціальними ідеями, уряд вдався до брутальної брехні. Він звинуватив студенток в аморальному способі життя, в розпусті тощо. На подив Драгоманова, не лише офіційні органи російської преси підтримали позицію уряду. Навіть відомі своїм лібералізмом газети і журнали висловлювалися на користь урядових дій. Він обурювався: "Я був там (у Цюріху. — А. К.), коли сталась стаття Урядового Вісника і коментарі на неї в Санкт-Петербурзьких Відомостях і Голосі, — і зізнаюсь, — це одна з самих сумних хвилин у моєму житті, — до того несправедливі звинувачення, висунуті проти бідних і здебільшого ще дуже молодих дівчат, і до того позбавлена усякої тіні гідності поведінка Голоса і СПБВ. Якщо би останні навіть придумали такий розрахунок: принести у жертву цюріхських дівчат аби лише отримати жіночі університети в Росії, то і тоді потреба застосувати такі жорстокості свідчила би про жалюгідний стан країни" ¹⁴.

Отрута "новітнього єзуїтства" була досить сильною і вимагала не менш потужної протидії. Етична послідовність, принциповість у політиці, вважав Драгоманов, належали до важливих засобів протидії нездатності мислити і працювати так, щоб слова не розходились зі справами, щоб "зачароване коло" — влада і дзеркально протилежна, але в сутності з такими ж моральними рисами опозиція, могло нарешті бути роз'єднане, відкриваючи простір для того, що він вважав за справжній поступ людства і людяності. При цьому, він не вимагав нездійсненого, а лише відповідального, тверезого ставлення до своїх прагнень і можливостей від кожного, хто збирався стати на нелегкий і небезпечний шлях громадської, політичної діяльності. "Сказав: "Іди — умирай!" — так сам і іди і вмирай. Сказав: "кров!", вийшов на вулицю і площаць, так роздумай чи варто йти, а коли вже пішов за те, що справді варто, так бери револьвер, ніж, хоч вила, та не тікай, а стрілай, ріжся, коли треба. А боїшся, так ліпше клич людей не до крові, а до "мирного прогресу", котрий зовсім не така погана річ сама по собі, як багато людей говорить" ¹⁵.

Не заперечуючи "етики революції" загалом, Драгоманов з великими застереженнями ставився до "блага" революційних перетворень. Але тим більше гострій критиці він піддавав ту повну підміну справи словами, що, зокрема, була властива так званим російським та й українським ліберальним колам. Ось один з яскравих прикладів його ставлення до "етичної маніловщини": "Недавно довідався з "Народу", що в Росії ідуть у хід "етичні товариства". Подобиць не маю, але судячи з невдоволеного тону кореспонденції, товариства, мають бути, теоретичні... їй-же Богу, це етичне розбещення, — "сказав би таке слово, та перед людьми непристойно!". Етика без практики, за теперішнім часом скерованої на зміну загальних умов життя, — є чисте стовпництво. Ну кому яка користь, що Сімеон Стівпник 7 років до шинку не ходив, а стояв факіром? Краще б він зрідка клюкнув, та ближнього не цурався. Вже як у Росії не можна займатися "політикою", то взяли би етики приклад хоч із салютистів, які, кажуть, в

Англії інколи борються із сатаною так, що прийде їх купа з віниками і губками, та й вичистить брудний квартал під глупу музику і глупі пісні. А який біс толку з того, що наші будуть і розумні розмови вести поміж собою" ¹⁶.

Очевидно, що схоластичні спекуляції на теми етики дратували Драгоманова не менше, аніж відверте, цинічне нехтування моральними нормами. Дійсних підстав для такого його ставлення було більш аніж достатньо.

Етика російської революції: оцінки та прогнози М. Драгоманова

Для М. П. Драгоманова та й не тільки для нього було зрозумілим: спроби реформ "згори" у 60-х — 70-х роках XIX ст. не задовольнили ні соціальних, ні політичних запитів народів Росії, самодержавна влада дедалі більше перетворювалася на гальмо розвитку як країни в цілому, так і кожної нації, що входила до її складу. Передчуття радикальних змін, усвідомлення наближення революційних подій спонукали Драгоманова до теоретичної розробки питань, що стосувалися діяльності опозиційних сил, можливих шляхів встановлення політичної свободи, задоволення національних прагнень українців. Водночас він уважно ставився до того, хто і якими засобами проводитиме в Росії боротьбу з царатом, з абсолютистсько-централістичною державністю. Адже, як справедливо наголошував на цьому аспекті спадщини М. П. Драгоманова І. Лисяк-Рудницький, попередня організація (додамо: і моральність) опозиції фактично моделювали організацію і спосіб діяльності післяреволюційної влади в Росії¹⁷. До безсумнівних заслуг Драгоманова належить те, що він скрупульозно довів, як багато значить не просто для "успіху" революційної боротьби, а й для самих її наслідків те, з якими саме: "чистими" чи брудними руками братиме, а отже, й оперуватиме владою "нова Росія". Боротьба, "безумовно, чистими засобами" ¹⁸ — таким був лейтмотив його публіцистики, це було *conditio sine qua non* * у різних його спробах творення опозиційних організацій.

Передбачення можливих сценаріїв революційного майбутнього Росії спонукали Драгоманова різко критикувати недоліки російського революційного табору. На перше місце серед них він ставив нехтування не тільки інтересами моралі, а й свідоме використання брехні та містифікацій. Зокрема, перспективи зрощення бойовиків революційного підпілля та майстрів політичної провокації у своїх перших проявах були усвідомлені Драгомановим. Причини такого розвитку подій були і в моральній атмосфері самих підпільних організацій. Тому він наголошував: "У російських революційних гуртках нерідкі приклади легкого поводження з правдою в інтересах поточного моменту: скрізь і всюди ми бачимо суперечності у маніфестах, звернених людьми однієї і тієї ж самої партії до публіки в Росії і за кордоном, до так званого суспільства, проголошення одних принципів в теорії та інших на практиці" ¹⁹. В "Автобіографії" Драгоманов узагальнював, які саме найхарактерніші риси революціонерів у Росії викликали у нього відразу: "Окрім їх великоруського централізму та антикультурних тенденцій, народницьких ілюзій, макіавеллізму засобів: таких, як фальшиві маніфести Я. Стефановича й інших, замахів на крадіжки з банків, казначейств та пошт з убивствами сторожів, мене ріжнило від них прийняття політичного вбивства, або, як вони казали, "терору", за принцип революційної боротьби, тоді як я дивився на цей терор як на природний, хоча й патологічний наслідок терору самого уряду" ²⁰.

* Неодмінна умова (лат.).

На погляд Драгоманова, переважна більшість російських революційних течій була серйозно обтяжена політичними та етичними вадами. Найбільш широкого суспільного резонансу набула Драгоманівська критика російського терористичного руху. Він, як це видно і з вищенаведеного уривку, не заперечував того очевидного факту, що вчинки революційних терористів передусім породжені діяльністю російського уряду, політичною та духовною атмосферою царату. Але водночас Драгоманов бачив, до яких згубних політичних, моральних наслідків може призвести терор як практика розв'язання політичних суперечок, як засіб досягнення цілей і самих революціонерів, і російське суспільство в цілому. Він вважав ці наслідки, як і саму терористичну боротьбу, не менше страшними, аніж те зло, проти якого повставали революціонери. Він наголошував: "Погляд же теоретиків і систематиків тероризму ми вважаємо за шкідливий, як тому, що він, справедливо обурюючи суспільну совість, схиляє її на користь уряду, так і тому, що він створював у російському суспільстві, і без цього вихованому у традиціях суб'єктивної сваволі, нові прецеденти, вкрай небезпечні для майбутнього політичного життя і боротьби партій, так, нарешті, і тому, що виправдання свавілля (а те, що в основі терористичного вчення знаходиться ідея особистого свавілля, це ми вважаємо за аксіому) притягає до партії особистості сумнівні, котрі обов'язково виявляться шкідливими їй самій, як базикали і нечисті, а то й просто як зрадники"²¹.

М. П. Драгоманов цілком вірно попереджав, що і теорія революційної диктатури, і практика революційних організацій в Росії змушують "з жахом дивитись на будучність тієї країни, де різні елементи, ретроградні, консервативні, як і революційні, так настійливо проповідують і практикують теорію надзвичайних заходів та військових станів. Бо ж, засадничо, ця теорія або зовсім безпосереднього об'єктивізму, або ж єзуїтська теорія виправдання засобів ціллю, що, в кінці кінців, призводить до деспотизму особи. Історія показує, що довготривала проповідь і практика цих устремлень ніяку країну до добра не може довести"²².

Наводячи різні історичні приклади післяреволюційної трансформації, передусім Франції наприкінці XVIII ст., Михайло Петрович переконливо зауважував, що Росія завдяки московському та петербурзькому періоду історії "ще краще Франції приготовлена до всякого рода суб'єктивно-деспотичних ідей і єзуїтської моралі"²³.

"Етика" деспотизму вже чітко бачилася Драгомановим у поведінці тих революціонерів, які претендували на ролі завтрашніх визволителів і керманічів Росії. Через це він ставив цілком слушне запитання і давав на нього таку відповідь: "Що ж побачили б ми, якби хоч якась із теперішніх революційних фракцій дійсно наблизилась до влади? "Виконавчий комітет" ("Народної Волі". — А. К.) являв собою тільки віддалену подібність влади, а вже і нині в певних колах ми бачимо ознаки свого роду придворних звичок: наприклад, страх суперечити йому у чому б то не було, навіть вказати йому, для його ж користі, на явні помилки, безсловесність і підтакування його централістичній державності з боку вчорашніх федералістів і анархістів, що прагнуть помазатися його славою і т. п. і т. п. Ці звички приймають ще більш ідейну сторону у російському революційному русі і, цього мало, наближують революційне середовище до середовища офіційного, а, відповідно, наближують і той політичний устрій, заснуванню якого російські революціонери тепер можуть сприяти, як не самий заснувати, до того устрою, який вже існує"²⁴. Автор цього прогнозу досить точно побачив і показав, які саме тенденції діють у Росії, до яких наслідків вони можуть призвести. Проте, масштабності "відтворення" московського і петербурзького деспотизму, помноженого на більшовицьку переконаність у

тому, що саме їм і нікому іншому історія дала право бути її творцями, вільними від жодних сумнівів, цього Драгоманов, як і інші його сучасники, не передбачали і, ймовірно, не могли передбачити.

Не тільки народники 60-х і 70-х років XIX ст., "бакуністи", "нечаєвці", "лаврісти", "ткачовці" та інші, що "несть їм числа", були об'єктом аналізу і критики Драгоманова. Він також одним з перших побачив недосконалість, якщо не хибність російської марксистської альтернативи. "Не плехановщина", зауважував він, може порятувати цю країну²⁵. Попри численні політичні аргументи, незгоду з догмами і діями російського революційного табору, Драгоманов ніколи не полишав етичного аналізу розвитку російської революційної теорії та практики. При кожній нагоді він використовував усі доступні йому засоби, щоб пояснити, попередити, виправити те, що, йому здавалося, можна було виправити. Він не боявся бути "невірно зрозумілим", непопулярним, врешті, залишитись у стані моральної та політичної ізоляції. Публікацію своїх заяв, листів і статей, спрямованих проти різноманітних "хвороб" російських революціонерів, він пояснював тим, що вони необхідні: "через дії та слова "послужливих" друзів революції, які через нерозвинутість або зіпсованість переносили у революційну справу всю нерозбірливість "старого суспільства", від попівської нетерпимості та єзуїтської моралі до самих брутальних звичок та інстинктів того середовища, з якого вони вийшли, і тим самим сильно шкодили репутації дійсних революціонерів"²⁶.

Діагностика захворювання вимагала пошуку засобів лікування. Масштабність "патологій" російського визвольного руху потребувала не менше масштабної протидії її поширенню. Драгоманов надіявся, що такі ліки все ж таки існують, і тому закликав "освічене суспільство" не допускати "дітовбивства" уряду, вказував російським "вільнодумцям" на те, що громадянська сплячка знаючих і зрілих призводить до того, що за вирішення політичних питань беруться юні і недосвідчені, які згорають у пекельному вогні революційного протистояння, ледь залишаючи слід. Він закликав і самих революціонерів бути гідними свого "історичного покликання", свідомими наслідків політичного "курсу" власних організацій. "Нехай ці чиновники втоплять у багнюці останній престиж держави, а революціонери нехай залишаться з бездоганною репутацією. Вузько практичним людям чистота принципу здається іноді донкіхотством, але в кінці-кінців, перемагає все ж таки принцип, — порушення ж його має властивість зі сходинок на сходинок заводити навіть і чистих людей туди, куди вони на початку і не думали йти, і, окрім того, розперезує погані інстинкти людей нечистих, від яких ніяка група не може бути гарантована і які тим скоріше прибіються до групи, чим більше вона допустить можливість порушення основних, об'єктивних принципів моральності в ім'я партійних міркувань — завжди суб'єктивних"²⁷.

Не саме тільки слово М. П. Драгоманова було поставлене ним на стороні моральної чистоти, принципової послідовності та демократизму, в яких він бачив найнагальнішу необхідність як для українського визвольного, так і російського революційного та опозиційного рухів. Він не був кабінетним теоретиком, хуторянським мислителем або відстороненим від життя мрійником. Справа повалення царату і встановлення політичної свободи, як першооснови всякого дальшого прогресу на території Російської імперії, була надто важливою для нього, щоб задовольнятися виключно чи переважно творінням теорії та публіцистикою. Він сам неодноразово виступав ініціатором різних практичних організаційних заходів, які територіально охоплювали не менше ніж Східну Європу, а їх ідеологічна амплітуда обіймала як поміркований "земський лібералізм", так і, частко-

во, "революційний соціалізм". І в усіх цих спробах, без відомого нам винятку, твердження Драгоманова були виразом його справді власних переконань. А це останнє якраз і дратувало ідейних опонентів і особистих ворогів, позбавляючи їх зручної зброї у поборюванні впливів Драгоманова.

Щодо закидів політичних супротивників Драгоманова, то відомо, що в історичній літературі ведеться і час від часу поживається дискусія про ступінь його включеності в акцію Аркадія Мальшинського, зовнішнім виразом якої стало видання газети/журналу "Вольное Слово". На ці теми написано кілька десятків статей, і так чи інакше різні дослідники трактували цей сюжет²⁸. Лишаючи осторонь деталізацію останнього, бо лише в історіографічному ключі він вимагатиме, щонайменше, окремої розвідки, хочемо зазначити одне: навіть найзапекліші політичні вороги Драгоманова не дозволяли собі твердити, що він погодився співпрацювати з російськими урядовими колами. Це по-перше²⁹. А по-друге, до сих пір дослідникам, у тому числі й автору цієї розвідки, не вдалося знайти документальних підтверджень агентурної співпраці Михайла Петровича з російським урядом. У той час як різноманітних свідочств — спростувань цієї "гіпотези", починаючи зі свідчень його дружини Людмили Драгоманової, зятя Івана Шишманова³⁰ та закінчуючи відомими твердженнями близьких співробітників і сучасників, є більше ніж достатньо.

Не лише через "презумпцію невинності", а й спираючись на баланс "здогадок і припущень" та контраргументів, можна вважати, що докази незаплямованості етичної репутації і політичної позиції Драгоманова значно переважають міркування на тему, що він міг, принаймні, здогадуватися, звідки йдуть гроші на видання "Вільного Слова". Як вияв певної дивовижної зацикленості окремих дослідників на "комплексі вини" Драгоманова, треба нагадати, що, зокрема, в російській історіографії ніхто серйозно не ставить у провину М. Бакуніну ні його знаменитої "Сповіді", ні те, що він, як і більшість інших російських революціонерів, часом цілковито довіряв агентам III відділення. І, що більш курйозно, за деяких таких агентів російські революційні кола, зокрема в Швейцарії, могли ледь не вести "війну", прагнучи за будь-яку ціну пригорнути безцінного рекрута майбутньої армії революції і перетягнути "новоприбулого товариша" саме до своєї групи раніше за гурткових конкурентів. Звісно, не всі архіви досліджені, і якісь деталі можуть постати в новому світлі. Але до появи таких нових деталей, обговорення цієї теми здається непродуктивним. Між іншим, треба було б окремо проаналізувати досить чітку закономірність — коли саме і чому вона "витається на світ Божий".

Чи було драгоманівським "фіаско" те, що попри його нерідко "титанічні" (чи все ж таки "сізифові"?) зусилля, незважаючи на всі, часом блискучі, теоретичні аргументи на користь конечності дотримання норм етики для всіх, хто прагне політичних перемін і бере участь у будь-якій громадській і політичній діяльності, — все це так і "не врятувало" Росію від явищ, що далеко перевершили уявлення та прогнози українського вченого і публіциста? Сама поява такого питання можлива, але буде не зовсім коректною, принаймні, в історичному плані. Голос М. П. Драгоманова, його застереження не були "криком у пустелі". Проте, набагато більше "голосів", якщо не просто криків, лунало зовсім з протилежних драгоманівським і подібних етичних позицій. Та обставина, на яку Драгоманов сам звертав увагу, що в умовах відсутності політичної свободи, зокрема свободи слова, кожне покоління громадських діячів "починає від куща", і набутий дорогою ціною досвід попередників, як правило, не ставав "спадщиною" наступників, і сам історико-культурний клімат Росії з впертою послідовністю репродукував нових Нечаєвих і Дегаєвих. Врешті, по-

літична немічність освіченого суспільства" і "виховна політика царату—це і багато іншого унеможливлювали, відкидали на периферію суспільного процесу "будителів" совісті, до яких справедливо буде віднести М. П. Драгоманова. Якщо ми і зараз звертаємося до його думок і сумнівів, значить ті питання, котрі здавалися "проклятими" його сучасникам, так і не втратили своєї актуальності. Якщо ті принципи, що їх відстоював Драгоманов, все ще вимагають підтримки і захисту, ясна річ, вони тим більше були "новим словом" у другій половині XIX ст. І тут закінчується компетенція історії, а радше починаються володіння філософії...

Український національний рух і М. Драгоманов: етичний вимір

Перед тим, як перейти до розгляду участі Драгоманова у формуванні етичних принципів українського політичного, національного руху, треба згадати про існування безпосереднього зв'язку тієї його діяльності, яку можна вважати "всеросійською", з власне національною ділянкою його праці. Російська опозиція, російський революційний рух, зокрема, цікавили його тому, що переважна більшість українців були підданими Російської імперії, тому що національна майбутність України багато в чому залежала від майбутнього Росії, тому що політика післяреволюційної Росії, за Драгомановим, навряд чи могла бути політикою чужоземної держави, нарешті тому, що все ще з допомогою оновленої федеративної Росії демократична Україна могла домогтися об'єднання своїх територій. Такі очікування і плани передбачали створення найсприятливіших умов для реалізації українських стратегічних планів у взаємодії з силами, що могли б визначити характер "нової Росії" і чималою мірою цей характер залежав від політичної культури і етики цієї нової Росії.

Звідси походить зовнішньо суперечлива поведінка Драгоманова — найсуворіша критика практично всіх відтінків російської політичної думки і практики і найактивніші, наполегливі спроби впливати на "бажану" еволюцію провідних російських течій. Для пізніших національних критиків така поведінка була доказом "малоросійської роздвоєності" драгоманівської душі, його "ренегатства" стосовно щиро національних інтересів і правдиво українського руху³¹. Демонізація ролі Драгоманова, впливу його ідей на поразку визвольних змагань 1917—1920-х років є не тільки опосередкованою формою визнання масштабності його впливу, а й проявом комплексу інтелектуальної меншовартості окремих представників покоління, якому дісталися не так дії, як рефлексії з приводу дій попередників. Але це інша, хоча й важлива тема.

Зазначимо, що для самого Драгоманова "інтерес" до "позитивного" спрямування всеросійського опозиційного руху був продиктований чітким усвідомленням реалій: звільнення України в тогочасних історичних і політичних обставинах неможливе без звільнення і демократизації всього Сходу Європи, насамперед Росії. Це було його власне прочитання: "За нашу і вашу свободу". Поки що історія дозволяла принципово погодитися з основною ідеєю його підходу.

Драгоманов не ототожнював ні цілей, ні завдань, ані тим більше умов діяльності українського національного і російського опозиційного рухів. Його "націоцентрична" точка зору дратувала провідників російської опозиції в часи його життя не менше, ніж його зацікавленість справами позаєтнічними (та все ж не державними!) межами України — деяких наших національних провідників за життя і після його смерті. Але мало сумнівів залишає уважне прочитання драгоманівської спадщини. У своїх працях,

які стосувалися "російських питань", він неодноразово чітко і послідовно підкреслював не тільки те, що він не росіянин, а українець, а також і те, що він не належить до жодної з російських "політичних партій"³².

Драгоманову притаманне виразне наголошення на суттєвих особливостях української нації, на вищій, принаймні, у порівнянні з великоруською, народній культурі і моральності пересічних українців. У цьому відношенні, гадав він, українські діячі мають значно кращі умови для досягнення цілей своєї визвольної боротьби, оскільки їм є "на що опертись" у традиціях і колективній пам'яті власного народу. Але попри позитивні історичні та морально-культурні передумови, не бракувало і власних, хатніх хвороб. Та й впливи загальноімперської культури приносили далеко не саму лише "цивілізацію" в Україну. Полемізуючи з ідеологами великоруського інтернаціонал-централізму, Драгоманов наголошував, що для будь-якої роботи в Україні, а тим більше — політичної діяльності серед українців, необхідно щонайменше знати те, що його співвітчизники — "не механічна сукупність двоногих істот, що живуть у певних провінціях певної держави, а стільки ж органічна цілість, скільки може бути населення певної нації, тому ніяка моральна робота серед нього не може бути успішною і глибокою без ясного визнання цієї його органічності"³³.

Нищівність драгоманівської критики непорядності, часом свідомого аморалізму російських політичних діячів аніскільки не допускала поблажливості стосовно своїх, українських суспільно-політичних лідерів та активістів. Етична "мірка", яку він застосовував до оцінки процесів в Україні, до роботи національної інтелігенції, справді була часом досить високою, а може, і занадто високою. Загальний принцип національної праці уявлявся йому досить простим: "Не віддавайся людиноненависництву, іди вперед, працею і отримаєш таке місце у світі, яке відповідає твоїм силам і світовим потребам"³⁴. Незважаючи на загальну теоретичну ясність, виникало безліч конкретних питань. Українцям доводилося домагатися щонайменшого руху вперед в умовах, коли в Росії майже все українське або було заборонене, або ж розглядалось як, щонайменше, вкрай підозріле, а то й відверто "злочинне". Отже, легальна національна робота, публічна політика в ті часи для українців в Росії були практично неможливі. Це, в свою чергу, "заганяло" українську національну справу або в глибоке підпілля, або викидало її поборників за кордон (як, до речі, і самого Драгоманова). Чи, насамкінець, нерідко сіяло зневіру та збайдужіння серед української інтелігенції. У цьому відношенні "моральний вибір" був не таким уже й великим (варто) нагадати, що бути українцем — це вже був моральний вибір!). А як додати ще постійну загрозу денаціоналізації, постійне "перехоплення" кращих представників молоді до лав всеросійських і польських організацій, то цілком зрозуміло, чому національні діячі перебували у стані довготривалого перевантаження своїх справді відносно скромних організаційних, інтелектуальних і моральних ресурсів.

На ці "хвороби" Драгоманов теж намагався відшукати "ліки". Передусім, він пробував переконати земляків, що не так важлива радикальність досягнутих результатів, як неухильність руху у потрібному напрямку. При цьому він чітко відділяв проблеми легальності національної роботи від питань моральності в доборі засобів втілення українських прагнень. "Звісно, що коли можна зробити законно, — то треба робити й так, а коли ні, — то що ж робити?! Треба робити наперекір закону"³⁵. Проте, якщо відносно "офіційних законів" Росії та Австро-Угорщини він почував і демонстрував украй умовний пієтет (на противагу легальним установам демократичних держав, до яких Драгоманов ставився з помітною повагою), то щодо "неписаних законів моралі" його позиція була цілком недвозначною.

Національні аналоги "нечаївщини" відвертали його не менше, якщо не більше, аніж загальноросійські. Зокрема, коли дехто з українських діячів, бажаючи посилити національну свідомість земляків, вдавався до "пересмикування фактів", до відвертої містифікації тощо, Драгоманов категорично заперечував виправданість і принципову припустимість таких вчинків і засобів в "арсеналі" діячів національного відродження. "Мета та добра: щоби люди любили свою країну, свій народ, свою мову. Та тільки до цієї мети треба вести людей так, щоб не зламати чистої правди", — застерігав він співвітчизників³⁶.

Пошуки "чистої правди" — процес ледь не одвічний. Але перед провідними національними діячами, як і будь-якими політичними лідерами, поставало багато різних питань, серед них і таке: що важливіше — "абстрактні вимоги" етики чи "конкретні" потреби національної справи? Чи не є справа визволення власного народу, досягнення національної волі настільки самозрозумілою святою справою, що її успіх важливіший, ніж скрупкульозне розважування: наскільки засоби її досягнення етичні чи гуманні. Врешті, хіба біді власної нації не вимагають рішучих і беззастережних дій, насамперед дій на її користь? У часи Драгоманова такі питання ще тільки починали турбувати українців, їх актуальність, здебільшого, належить до ХХ ст. Та вже Драгоманов наполегливо радив чіткіше визначитися з орієнтирами, критеріями оцінки досягнень і поразок, нарешті "справжніх" цілей українського визвольного руху.

За всієї суб'єктивності і відкритості простору для різних тлумачень таке визначення для нього полягало у наголошенні на пріоритетності гуманістичного підходу до розв'язання найзаплутаніших питань вибору політичної стратегії і тактики. Національна етика, як і національна культура для нього були не стільки завершеною дійсністю, що успадкована від попередників, скільки фунтом, що його належало "культивувати", матеріалом, що потребував серйозної, постійної і дбайливої обробки. Національну свідомість належало створити саме на реальному ґрунті, національну етику необхідно було не просто захищати, а й формувати, творити — свідомо, цілеспрямовано і послідовно. У Драгоманова було власне бачення, як саме цього досягти. Зокрема, він радив інтелігенції покласти в основу своєї діяльності "третій спосіб, що повинен змістити ідею народності з любов'ю до мас народу і просвіти: це спосіб у тім, аби на першому плані покласти інтереси "чоловіка" та шукати їх і в народності, і в народі, полишивши прикмети археологічної та етнографічної народності у всьому їх безрозбірному об'ємі чистим вченням, а задля практичних цілей шукати в етнографії та історії лише прикмет от того чоловіка, вживаючи їх як ключки або форми при подаванні суспільності й масам народу знання й ідей, що повинні розвинути в них поняття про людську гідність і подати їм способи задля боротьби за нього з природою та останками понять, які нагнітають чоловіка. Рухові, заснованому на таких ідеях, можна пророчити повільний, але певний, нарешті, успіх"³⁷.

Пріоритет "людського" не був у Драгоманова протиставленням національному, він був підставою, формою і змістом реалізації національних прагнень, мірилом успішності їх досягнення. Таке гуманістичне бачення етики національного було рідкісним для його часу і, напевне, для пізнішої історії.

Заявляючи: "про мир з неправдою я не думав ніколи", — Драгоманов дійсно намагався відповідати за свої слова. На це йому закидали, зокрема з середовища Старої Київської "Громади", мовляв, там, в еміграції, йому легко "воювати" з неправдою, виступати з відкритим заборолом, спробував би він це робити під пильним жандармським оком. Він намагався

відповісти: "Звісно, я пам'ятаю, що "храбрость не обов'язательна", і розумію, що, сидючи в Женеві, мені не слід бадьорити (хоч вірте чесному слову: не раз мені отут приходить так, що я завидував тим, кого повісили і розстріляли, і коли б я мав право перед взятою на себе працею піти на шибеницю, я б пішов на неї з дорогою душею). Та я завше казав і казати-му, що тим з українофілів, котрі не хочуть ризикувати собою, треба в Росії зовсім притаїтись особисто (знати не знаю, ведать не ведаю), та за те за границею показувати свою думку ясно і без урізок, щоби була маяком сміливих" ³⁸. До цього він додав ще в листах до своїх київських товаришів, роз'яснюючи власну позицію: "Я, як перше, так і тепер не ділив діл по принципу на легальні й нелегальні, а на потрібні й непотрібні. Як перше, так і тепер ставив прапор во весь рост і в 1/2 роста і у 1/4 роста, як де можна, пробував говорити й усю правду й 1/2, 1/4, навіть 1/10, або самі тільки материал и, з-за котрих могла сама виходити правда; одного тільки я не виносив і не виношу, це мішати до правди брехню, навіть в мінімальній пропорції" ³⁹.

"Мінімалізм" його вимог до ступеня самопосягати, самозречення в політичній боротьбі у поєднанні з максималізмом етичної вимогливості щодо вірності зробленому вибору добре ілюструють такі рядки з драгоманівської "Громади": "Ми нікого не силуємо і не можемо силувати. Мало того, ми радимо кожному попереду розважити добре над тим, чи здолає він винести таку чи іншу працю, потрібну для того, щоб дати правдиву науку і волю мужицьким громадам. Ліпше вибрати собі найменше, найлегше, найнебезпечніше діло та зробити його до ладу, — ніж ради того, що йому на хвилину вдарила гаряча кров у голову, або показатись сміливим і щирим, узятись за найбільше, трудне і небезпечне діло та зробити його поганно і пійматись з ним на першому кроку, іноді як раз через те, що не стало правдивої сміливості саме в трудну хвилину!" ⁴⁰.

Наскільки самому Драгоманову вдалося дотримуватись проголошеної лінії поведінки — це, напевно, можна оцінювати з різних позицій. Втім, без сумніву, він таки намагався бути відповідальним за власні принципи і діяти відповідно їм. Наприклад, коли у 1877 р. у Львові його молоді прихильники були заарештовані і віддані під суд, він цілком серйозно намірився потрапити на судовий процес, щоб допомогти І. Франкові, М. Павлику та іншим звинуваченим і довести безпідставність їх судового переслідування. "Прийдеться познайомитись з австрійськими "кутузками", що я надіюсь і виконати", — зазначав Драгоманов в одному з листів того часу⁴¹. Цей задум не здійснився виключно через те, як свідчив М. Павлик (і ніхто це твердження не оскаржив), що самі учасники процесу категорично заперечували проти нього, після чого Михайло Петрович обмежився відповіддю до суду, "в котрій боронив не тільки нас, але й галицьких народовців і вп'ять ставив бажання, що він волів особисто стати перед судом" ⁴².

Галичина, яку Драгоманов називав своєю духовною Батьківщиною, була тим національним осередком, де він чимало зробив для розбудови національної організації, для створення "плацдарму" всеукраїнської єдності. Визнання виключно важливого призначення Галичини мало наслідком його особливу увагу до всього, що відбувалося на теренах цього краю. Яким було входження Драгоманова до реальних обставин галицької політики, його бачення місцевих реалій, також і у сенсі політичної етики, може засвідчити його твердження, що відноситься до 1873 р. "Останні роки галицького політичного життя привели, можна сказати, до повного банкрутства вождів русинського народу. Кількісна мізерність, відсутність принципів, непослідовність, відсутність такту і дисципліни і в результаті

безплідність усіх задумів і експериментів, — ось що викрив останній час у становищі галицько-руських політиків" ⁴³.

Серед різних граней теми "Драгоманов і Галичина" треба поглянути на один з аспектів його діяльності для цього краю, а саме — намагання виховати нове покоління національних діячів, яке було б, за словами Драгоманова, "Європейцями-Українцями". Тому він підкреслював: "Вся штука у тому, щоби в останній (Галичині. — *А. К.*) утворилося хоча б сумірне, не безоглядно-прогресивне європейське зерно, а це було б, якби європейське освічені люди у нас тримали себе чисто і твердо" ⁴⁴. Звідси постійні зусилля Драгоманова виховати, сформувані і зберегти таких діячів. Звідси ж його висока, а інколи зовсім незручна і обтяжлива вимогливість до тих, хто брався у Галичині за національну справу. Вони завжди могли розраховувати на підтримку Драгоманова — моральну, організаційну, інколи й на матеріальну. Єдине, на що їм не доводилось розраховувати, так це на його поблажливість.

Усі роки своєї "галицької акції" Драгоманов послідовно залишався вірним наміру змінити "правила" місцевої політичної гри, домогтися не просто єдності та ефективності дій національних сил, а й зміни морально-політичної атмосфери у краї, щоб тамтешні політичні партії "покинули нечесні способи боротьби — доноси, клевети й т. п." ⁴⁵. Інколи його зауваження влучали в ціль з разючою точністю, як, наприклад, про "галицький спосіб толкувати про згоду партій, який полягає в тому, що один чіпляється до іншого з пропозицією: "визнай себе дурнем і негідником", — замість того, аби домовитись про узгоджену дію з практичних питань" ⁴⁶.

Інколи ж Драгоманов втрачав чуття реалізму і категорично вимагав від своїх послідовників партійної "недоторканості" у стосунках з політичними опонентами. Зокрема, цілком характерна драгоманівська скарга сестрі О. Пчілці щодо контактів Франка з "народовцями": "На жаль, серед самих молодих твердості мало. Франко, напр., котрий сам дуже добре розуміє усю мерзотність льв. народовців, — ні-ні, тай поцілується з ними, вибачаючись потім, що "не можна обійтись без них" і т. д." ⁴⁷. До цих прикладів можна віднести і його жорстке наполягання на повній відмові від залучення молоді до партійних справ. Справді, важко уявити успішною політику радикалів і не тільки в Галичині, якби вони некритично керувалися окремими настановами Драгоманова. Його спілкування навіть з власними однодумцями не було монологом, та й сам діалог часом набирав "високих нот". Взагалі ж, у тому, що саме галицькі національні діячі, які перебували під його ідейним та особистим впливом, стали провідниками культурного і політичного життя у Галичині та за її межами — підтвердження немарності зусиль Драгоманова, його "педагогічної політики".

Насамкінець, у найбільш концентрованому вигляді практичне розуміння Драгомановим особливої цінності політичної етики для національного руху дає можливість побачити і його проект утворення нової всеукраїнської організації "Вільна Спілка". Тут він формулює кілька принципових положень, що мали регулювати організаційну діяльність товариства, застерігати його учасників від етичної деградації. Моральні приписи Драгоманов вважав настільки важливими, що виніс їх у кількох окремих пунктах статуту та програми організації. Він наголошував: "Усі окремі прояви діяльності "Вільної Спілки" повинні бути узгоджені з визначеними вище ідеалами зокрема, а також із загальними правилами моралі". І далі, у примітках до цього ж пункту, пояснював: "Всяка крадіжка і будь-яке обдурювання населення для членів "Вільної Спілки" мають бути, безумовно, не-

припустимими" ⁴⁸. У цьому ж проекті він недвозначно висловлювався проти застосування політичного терору самою організацією або, від її імені, будь-яким з її членів.

Українське політичне товариство "Вільна Спілка" не стало реальністю (хоч окремі спроби й були), на чому немає можливості докладніше тут зупинитися. Втім, етичний вибір М. П. Драгоманова ще раз чітко підтвердився тоді, коли перед ним особисто з'явився шанс застосувати на практиці свої теоретичні погляди.

Історична дистанція, яка віддаляє Драгоманова від нас, дозволяє критично оцінити концептуальні засади його політичної діяльності, його теоретичні погляди на проблеми політичної етики. Віра в прогрес, а звідси і спроби створити світський, позацерковний аналог релігії, священної етики гуманізму не завжди виявлялися тією позитивною перетворюючою силою, на яку він так розраховував. Його намагання підточити авторитет традиційних соціальних і політичних інститутів приносили не самі лише позитивні результати навіть у масштабах тільки українського руху. Можна зауважити, що, виголошуючи максимальні етичні вимоги, він подекуди не враховував ані можливості, ані реальні обставини, в яких жили і діяли його товариші та однодумці на Батьківщині.

Окрім того, навряд чи можна вважати цілком успішною діяльність Драгоманова, спрямовану на запобігання аморалізму, на своєрідне етичне виховання нових, молодших поколінь політичних діячів України. Логіка політичної боротьби нерідко перемагала етичні застереження і відкидала найслухніші аргументи на користь людських, гуманних вартостей там, де йшлося про можливість політичного успіху — негайного або, хоч би, швидкого. Схоже, що це одна з тих фундаментальних проблем, яку кожне нове покоління політичних діячів, як і суспільство в цілому, повинні вирішувати ледь не знову, повертаючись до розв'язання "вічних питань" у нових історичних умовах.

Проте в загальному підсумку наголошування Драгоманова на неприпустимості нехтування моральними нормами для політичного діяча; який бореться за краще життя і дійсно намагається досягти благородних цілей, було і все ще є важливою, життєздатною стороною його теоретичної спадщини. "Чиста справа" дійсно вимагає "чистих засобів". Не тільки ХІХ, а ще з більшою переконливістю ХХ ст. показали, як далеко заходять ті політики та політичні сили, які нехтують, зневажають моральні виміри політичного життя.

І сьогодні облудна ідея — "мета виправдовує засоби" все ще нерідко залишається філософією "практичної політики". Проте давно вже час визнати, що "благородність мети" не може виправдати засоби, а навпаки: нечисті засоби призводили і надалі призводитимуть тільки до протилежних проголошеним "чистим" цілям результатів.

Отже, не мета виправдовує засоби, а засоби визначають кінцевий результат. До такого висновку спонукає як аналіз праць М. Драгоманова, так і історичний досвід, розглянутий під кутом зору політичної етики.

¹ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. — К., 1869. — Ч. 1. — С. 1.

² Й о г о ж. Лист до товариства "Академічна Громада" у Кракові. — ЦДІА у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 50, с. 20.

³ Й о г о ж. Оповідання про заздрих богів. — Львів, 1901. — С. 47.

⁴ Й о г о ж. Рай і поступ. — Б/м, 1915. — С. 55.

- ⁵ Його ж. Оповідання про заздрих богів. — С. 50.
- ⁶ Його ж. Рай і поступ. — С. 28.
- ⁷ Його ж. "Царство Божіє внутри вас" Л. Толстого. — К., 1910. — С. 10.
- ⁸ Там же. — С. 13.
- ⁹ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении... — С. 302.
- ¹⁰ Його ж. Император Тиберий. Рассуждение. — К., 1864.
- ¹¹ Його ж. Чистое дело требует чистых средств // Молва. — Санкт-Петербург, 1876. — № 41.
- ¹² М. Драгоманов — М. Ковалевському 28.XII.1892. — Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. — Чернівці, 1911. — Т. VII. — С. 126.
- ¹³ Письма М. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву. С приложением его памфлетов, биографическим введением и объяснительными примечаниями М. П. Драгоманова. — Женева, 1896.
- ¹⁴ М. Драгоманов — М. Стасюлевичу 21.06.1873. — Институт Российской литературы. Пушкинский Дом (ИРЛИ), ф. 53. — № 267. — С. 14.
- ¹⁵ Громада. — Женева, 1878. — № 2, — С. 416.
- ¹⁶ М. Драгоманов — А. Гольштейн // Матеріали до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів 1857—1933. — Українська Вільна Академія у Сполучених Штатах Америки. — 1992. — С. 133.
- ¹⁷ Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 339.
- ¹⁸ Драгоманов М. Терроризм и свобода, муравьи и корова. — Ответ на ответ "Голоса" М. Драгоманова. — Женева, 1880. — С. 5.
- ¹⁹ Його ж. Обязательность энергии // Вольное Слово. — Женева, 1882. — № 34.
- ²⁰ Його ж. Автобіографія. — К., 1917. — С. 42.
- ²¹ Його ж. К биографии А. И. Желябова. — Женева, 1882. — С. 34.
- ²² Його ж. Обязательность энергии.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Драгоманов М. — Шишманову И. — Българска Академия на науките. Архивен Институт, ф. 11 к. И. Шишманов, оп. 3, № 1865, с. 49 об.
- ²⁶ Драгоманов М. Нечто о чистоте средств. По поводу заявления "Исполнительного комитета". — Собрание политических сочинений. — Т. 1. — С. 370.
- ²⁷ Там же. — С. 376.
- ²⁸ Див., напр.: Ефремов С. Нові матеріали про Вільне Слово // Рада. — 1914. — № 72; Кистяковский Б. Орган "Земского Союза" Вольное Слово и легенда о нем // Украинская жизнь. — 1912. — С. 97—119; Заславский Д. И. М. П. Драгоманов и Вольное Слово (по неизданным материалам // Былое. — 1925. — № 27—28, С. 90—122; Аналич Б. В., Ганелин Р. Ш. С. Ю. Витте, М. П. Драгоманов и "Вольное Слово" // Исследования по отечественному источниковедению. — М.—Л., 1964. — Вып. 7. — С. 163—178; Shmuel Galai / Early Russian Constitutionalism, "Vol'noe Slovo" and the "Zemstvo Union". A study in Deception. — Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. Neue Folge. — Band 22, 1974. — Heft 1. — P. 35-55 і т.д.
- ²⁹ Див., напр.: Мухин М. Більше світла! М. П. Драгоманов на тлі своєї доби. Історичні нариси. — Чернівці, 1936. — С. 19.
- ³⁰ Див., напр.: Письма Л. М. Драгомановой к В. Я. Богучарскому. — Российский Государственный архив литературы и искусства, ф. 1696, оп. 1, спр. 117, арк. 6; Шишманов М. К вопросу о роли графа Шувалова в конституционном движении 80-х годов // Вестник Европы. 1914 — Книга 1. — Ч. 197—221; Книга 2. — С. 183—198.
- ³¹ Донов Д. Драгоманов і ми // Літературно-науковий вісник. — 1923. — № 3. — С. 260—267.
- ³² Див., напр.: Драгоманов М. Терроризм и свобода, муравьи и корова. — С. 2.
- ³³ Його ж. Великорусский Интернационал и Польша. Украинский вопрос. — Казань, 1906. — С. 109.
- ³⁴ М. Драгоманов — О. Косач. 3. 1. 1891. — Відділ рукописів Інституту Літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — № 28/686. — С. 3 зв.
- ³⁵ Його ж. Народні школи серед життя і письменства в Росії. — Женева, 1877. — С. 127.
- ³⁶ Його ж. Неправда — не просвіта. — Літературно-публіцистичні твори. — К., 1970. — Т. 2. — С. 797.
- ³⁷ Його ж. Українське письменство 1867—1873 років. — Літературно-публіцистичні твори. — Т. 1. — С. 294.
- ³⁸ М. Драгоманов — До "Старої Громади". — Архив М. Драгоманова. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 272.

³⁹ Там же. -С. 336.

⁴⁰ Драгоманов М. Вісті з України. 1876–1877 // Громада. — Женева, 1878. — С. 269.

⁴¹ М. Драгоманов — А. Н. Пыпину. 26.IV.1877. — Отдел рукописей и редкой книги Российской Национальной Библиотеки им. М. Салтыкова-Щедрина, ф. 261. Пыпин А. Н., № 287, с. 2 зв.

⁴² Лист Драгоманова до редакції газети "Правда" і замітки М. Павлика з цього приводу. — ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 267, с. 2.

⁴³ Драгоманов М. Русские в Галиции. Литературные и политические заметки // Вестник Европы. — СПб, 1873. — Книга 11. — С. 797.

⁴⁴ М. Драгоманов — О. Косач. 25.XI.1885. — Відділ рукописів Інституту Літератури ім. Т. Шевченка НАН України. — № 28/675, с. 2 зв.

⁴⁵ М. Драгоманов — М. Павлику. 20.II.1890. — Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. — Т. IV. — С. 23.

⁴⁶ М. Драгоманов — О. Русову. 18.03.1873. — ЦДІА у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 62, с. 50.

⁴⁷ М. Драгоманов — О. Косач. 8.V.—22.V. 1885. — Відділ рукописів Інституту Літератури ім. Т. Шевченка НАН України. — № 28/671. — С. 3 зв.

⁴⁸ Драгоманов М. Вольный Союз — Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. — Женева, 1884. — С. 20.